Статья опубликована автором на сайте TatarGen.Ru 1 сентября 2013 г. на правах рукописи.
http://www.tatargen.ru/muslim-registers.pdf

Исследование и публикация метрических книг мусульман Российской империи

Мулланур Ишеев
mullanur_isheyev@mail.ru

Метрические книги были введены для мусульман «внутренней» России в 1828 г. На протяжении 90 лет метрические книги велись махаллинскими (приходскими) имамами на татарском языке арабским письмом. Благодаря стараниям казыя, а впоследствии муфтия Ризаэддина Фахреддина значительная часть метрических книг сохранилась и в настоящее время хранится в фонде Оренбургского магометанского духовного собрания (И-295) в Центральном госархиве Башкортостана (ЦГИА РБ, г. Уфа). Это в равной мере относится и к метрикам мусульман Тамбовской губернии. В преддверии публикации метрических книг мусульман Шацкого уезда Тамбовской губернии на современной кириллической графике татарского языка, а также аналитических статей на их основе, автор данной статьи ниже публикует метрическую книгу мечети деревни Молочной Горы Темниковского уезда Тамбовской губернии 1902 года. Данного населенного пункта уже нет на карте, а 100-летний срок прошел 10 лет назад.

Метрические книги состояли из четырех разделов, для записи актов рождения, бракосочетаний, бракоразводов, смертей. Помимо этого в начале метрики помещалась таблица для сводных статданных о числе рождений, браков, разводов, смертей. Статданные велись отдельно по лицам мужского и женского пола. В конце метрической книги помещалась таблица для данных по духовным лицам (имена, возраст, указы, образование), населенным пунктам (названия, удаленность, административное подчинение), зданию мечети (разрешение на строительство) и численности махалли. На протяжении всего времени своего существования форма метрик постоянно совершенствовалась и усложнялась. Если сначала метрические записи содержали только имена и отчества, то позднее начали указывать имя, отчество, фамилию, народность, сословие каждого родителя. Родители новорожденных, свидетели бракосочетаний, а также тот, кто брал махр (брачный дар невесте) подписывались или ставили тамгу. Также полнота данных зависела от имама, который вел метрические записи. Татарский язык исследуемых метрик близок к современному, но насыщен арабизмами, особенно в разделе с разводами, в котором в большом количестве применяются шариатские термины, в виде отдельных слов и словосочетаний, связанных с бракоразводом.

Отдельный вопрос связан с написанием фамилий и названий населенных пунктов. Татары Тамбовской губернии относились к народности мишарей, которая в основной своей

массе состояла из потомков служилых людей. Фамилии у них появились сравнительно давно – в XVI–XVII веках одновременно с появлением фамилий у русских. Фамилии в метриках записывались максимально близко к их русскому произношению, т.е. «татарских вариантов» фамилий, типа *Дәүләткилдеев* вместо *Девлеткильдеев*, в то время не было. С топонимами сложнее, встречаются как транслитерированные русские названия, часто с разным написанием, так и оригинальные татарские. Например, название Темниковского уезда встречается как в виде *Темников өязе*, так и в виде *Төмән өязе*. Личные имена в подавляющем большинстве случаев арабского происхождения, однако, иногда их написание отличается от классического. При публикации использовалось их современное написание за исключением звонких согласных, они не оглушались. Например, *Әхмәд* вопреки современному *Әхмәт*. Такое же правило действовало и в отношении всех других слов – все согласные давались по оригиналу, гласные писались согласно современной орфографии.

Большую помощь в подготовке метрических книг к публикации оказывает Руслан Атнагулов, который готовит перевод-подстрочник.

Список использованной литературы:

1. Татарско-русский словарь: в 2-х т. 56 000 слов, 7400 фраз. выражений. ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова. — Казань: Магариф, 2007.
2. Арабско-татарско-русский словарь заимствований: арабизмы и фарсизмы в языке татарской литературы / К.З. Хамзин, М.И. Махмутов, Г.Ш. Сайфуллин. — Казань: Тат. кн. изд-во, 1965. — 792 с.
3. *Саттар-Мулилле, Г.* Татар исемнәре ни сөйли? (татар исемнәренең тулы аңлатмалы сүзлеге). — Казан: Раннур, 1998. — 488 б. = *Саттаров-Мулилле, Г.* О чем говорят татарские имена? (полный толковый словарь татарских личных имен).

Метрическая книга Тамбовской губернии Темниковского уезда деревни Молочная Гора к мечети на 1902 г. из Оренбургского мухамеданского духовного собрания

1319/1320 елларда Дәфтәре метрика Җәмгыяте шәргыя исламия оренбургиядән әһле ислам өчен Тамбов губернасы Темников өязе [Малушный] авылы мәсҗиденә

<table>
<tr><td rowspan="5">Бу урында метриканы мокабәлә кылучы вә хисаб күстәрүче имамлар кул куярлар
Мәхәллә имамы мулла Нигъмәтулла мулла Һашим углы Енгулатовның сормагы илән Алушна мәхәллә имамы мулла Мөхәммәд-Галим Габдулла углы Тюменев әл-имза кылдым</td><td colspan="7">Кыска хисаб</td></tr>
<tr><td colspan="2">Туганлар</td><td rowspan="2">Гакде никах</td><td colspan="2">Фиркатьләр</td><td colspan="2">Үлгәнләр</td></tr>
<tr><td>ирләр</td><td>хатынлар</td><td>талак</td><td>хәлегъ</td><td>ирләр</td><td>хатынлар</td></tr>
<tr><td>4</td><td>9</td><td>4</td><td>...</td><td>...</td><td>7</td><td>4</td></tr>
<tr><td colspan="2">җөмләсе
13</td><td></td><td colspan="2"></td><td colspan="2">җөмләсе
11</td></tr>
</table>

О родившихся в 1902 году

Беренче «фасыл» 1902 елда дөньяга килгән балаларны язар өчен

Ир	Кыз	Баланың исеме	Каю айда туган, айның ничәнче көне	Баланың ата-анасының һәм һәр ике тарафда улан бабасының исеме, әгәр дә булса фамилиясе, каю таифәдән идеге	Кайда туган
—	1	Гафифә	гыйнварның 2 нче көнендә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Нәҗмеддин бине Хәмидулла Енгулатов, анасы Фатыйма бинте Салих Танеев	Малушный авылында тугды, имам дөрест исем вирде. *Нәҗмеддин Хәмидулла углы*
1	—	Мөхәммәд-Шакир	гыйнварның 4 нче көнендә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Мөхәммәд-Рәхим бине Җәгъфәр Ширинский, анасы Зөләйха бинте Ильяс Крымский	Бахданов карьясендә тугды, имам дөрест исем вирде. *Мөхәммәд-Рәхим Җәгъфәр углы Ширинский*
2	—	Әхмәд-Кәмил	гыйнварның 7 сендә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Хөсәен бине Җәгъфәр Ширинский, анасы Мәрьям бинте Бәхтияр Семенеев	Бахданов карьясендә тугды, имам дөрест исем вирде. *Хөсәен Җәгъфәр углы Ширинский*
—	2	Зарифа	гыйнварның 12 сендә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Садреддин бине Гаделхан Енгулатов, анасы Гайшә бинте Әмирхан Енгулатов	Малушныйда тугды, имам дөрест исем вирде, атасы язу белмәгән сәбәбле кул куйдырылмады
—	3	Зөхрә	гыйнварның 23 нче көнендә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Шаһиәхмәд бине Әбүзәр Семенеев, анасы Гайшә	Караавылда тугды, имам дөрест исем вирде, атасы яза белмәгән сәбәбле кул куйдырылмады
3	—	Исмәгыйль	гыйнварның 25 нче көнендә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Нәҗмеддин бине Әбүзәр Семенеев, анасы Гайшә Алмакай кызы	Караавылда тугды, имам дөрест исем вирде. *Нәҗмеддин Әбүзәр углы*
4	—	Ибраһим	мартның 8 ндә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Ханбик бине Габделхаликъ, анасы Хөсниҗамал бинте Халид Сакаев	Малушныйда тугды, имам дөрест исем вирде, атасы яза белмәгән сәбәбле кул куйдырылмады
—	4	Зарифа	мартның 9 нда	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Мөхәммәд-Гариф бине Хөррәмша Енгулатов, анасы Җәннәтхан бинте Әсфәндияр	Малушный илендә тугды, имам дөрест исем вирде, атасы яза белмәгән сәбәбле кул куйдырылмады
—	5	Хәйрелниса	апрельнең 7 сендә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Мөхәммәд-Фатих бине Яһүдә Семенеев, анасы Хәдичә бинте Сәйфелмөлек	Караавылда тугды, имам дөрест исем вирде. *Мөхәммәд-Фатих Яһүдә углы*
—	6	Фатыйма	июльнең 25 ндә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Мөхәммәд-Рәхим бине Идрис Енгулатов, анасы Хөсниҗамал бинте Мортаза Енгулатов	Караавылда тугды, имам дөрест исем вирде, атасы яза белмәгән сәбәбле кул куйдырылмады

Беренче «фасыл» 1902 елда дөньяга килгән балаларны язар өчен

Ир	Кыз	Баланың исеме	Каю айда туган, айның ничәнче көне	Баланың ата-анасының һәм һәр ике тарафда улан бабасының исеме, әгәр дә булса фамилиясе, каю таифәдән идеге	Кайда туган
—	7	Әшрәфниса	августның 11 ндә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Мөхәммәд-Гариф бине Хәмзә Беглов, анасы Хөсниҗамал бинте Бәхтияр	Караавылда тугды, имам дөрест исем вирде, атасы яза белмәгән сәбәбле кул куйдырылмады
—	8	Зарифа	сентябрьнең 29 нда	атасы мишәр таифәсендән Мөхәммәд-Шакир бине Әмирхан Енгулатов, анасы Мәрьям бинте Габделмән	Малушныйда тугды, имам дөрест исем вирде. *Мөхәммәд-Шакир Әмирхан углы Енгулатов*
—	9	Газизә	октябрьнең 18 ндә	атасы мишәр таифәсендән зирагатьче Мөхәммәдҗан бине Хәбибулла Беглов, анасы Нәзирә бинте Хәмзә Енгалычев	Караавылда тугды, имам дөрест исем вирде, атасы яза белмәгән сәбәбле кул куйдырылмады
Малушный мәсҗиденең имамының загыйф әл-бәсыр җәһәтендән вә һәм соравы өчен Алушна мәсҗиденең имамы мулла Мөхәммәд-Галим Габдулла углы Тюменев әл-имза кылдым					

О бракосочетавшихся в 1902 году

Икенче «фасыл» 1902 нче елда улан никахларны язар өчен

Рәкым	Каю айда вә ничәнче көнендә никах булган. Ир илә кызның исемләре	Ирнең, кызның ата вә бабаларының исемләре, булса фамилияләре, каю таифәдән идекләре. Вә һәр берәм-берәмләренең вә һәм һәр икәүсенең ничәнче никахлары	Никахда гакыд йөрткән асыллар яки вәкилләрнең вә шаһидларның исемләре вә куллары. Ихтыярлары илә итсәләр тәгъликъ сурәте	Җөмләи мәһәр күпме. Никадәр вирелгән вә никадәр вирелмәгән. Вирелмәгән мәһәр кем зиммәсендә, вирелгән мәһәрне кем алган, аның имзасы	Никах хөтбәсене укыган имам вә мәҗлесдә хазир улган мәхәлләнең указлы кемсәнәләренең куллары
1	Июньнең 12 нче көнендә, кияү 22 яшендә, кыз 20 яшендә	Тамбов губернасы Темников өязе Караавылның мишәр таифәсендән зирагатьче Байбик Мостафа углы Бегловның кызы Гайшә туташны никахландырылды Караавылның зирагатьче Габдулла бине Мөхәммәд-Вәли Енгулатовга, һәр икәүнең әүвәл никахлары	Кыз тарафындан вәли-вәкил улды агасы Нур-Мөхәммәд бине Байбик Беглов, кияү киндесе кабул итде, зәүҗәеннең ризалык шаһидлары: Караавылның Габдулла Хәмидулла углы Семенеев, шаһид сани Караавылның Шаһиәхмәд Әбүзәр улы Семенеев	Мәһәре мөсәмма 100 сум, бары тәмам еткән. Мәзкүр мәһәргә мәзкүр вәли *Нур-Мөхәммәд Байбик угды Беглов кулым куйдым*	Никах хөтбәсен укыдым Малушный мәсҗидендә. *Мәхәллә имамы мулла Нигъмәтулла бине Һашим Енгулатов*
2	20 нче июньдә, кияү 23 яшендә, кыз 21 яшендә	Тамбов губернасы Ялатом өязе Багданов карьясенең зирагатьче Нәҗмеддин бине Рамазан углыга никахландырылды Ялатма өязе Әҗе иленең зирагатьче Ибраһим бине Мәүлед Борнашев кызы Хәдичә туташны, һәр икәүнең әүвәл никахлары	Кыз тарафындан вәли-вәкил улды атасы Ибраһим, кияү киндесе кабул итде, кызның ризалык шаһидлары: Багданов иленең Хәсән бине Гадикай, шаһид сани Багданов иленең Мөхәммәд-Шәриф Тимер-Булат углы Крымский	Мәһәре мөсәмма 100 сум, тәмам бары еткән. Мәзкүр мәһәргә мәзкүр вәли *Ибраһим кулым куйдым*	Никах хөтбәсен укыдым Малушна мәсҗидендә. *Мәхәллә имамы мулла Нигъмәтулла бине Һашим Енгулатов*

Икенче «фасыл» 1902 нче елда улан никахларны язар өчен

Рәкым	Каю айда вә ничәнче көнендә никах булган. Ир илә кызның исемләре	Ирнең, кызның ата вә бабаларының исемләре, булса фамилияләре, каю таифәдән идекләре. Вә һәр берәм-берәмләренең вә һәм һәр икәүсенең ничәнче никахлары	Никахда гакыд йөрткән асыллар яки вәкилләрнең вә шаһидларның исемләре вә куллары. Ихтыярлары илә итсәләр тәгъликъ сурәте	Җөмләи мәһәр күпме. Никадәр вирелгән вә никадәр вирелмәгән. Вирелмәгән мәһәр кем зиммәсендә, вирелгән мәһәрне кем алган, аның имзасы	Никах хөтбәсене укыган имам вә мәҗлесдә хазир улган мәхәлләнең указлы кемсәнәләренең куллары
3	Ноябрьнең 7 нче көнендә, киүя 46 яшендә, кыз 22 яшендә	Тамбов губернасы Темников өязе Малушный иленең мишәр таифәсендән зирагатьче Садреддин бине Әбушаһман Сакаев кызы Гайшә туташны никахландырылды Малушный иленең мишәр таифәсендән зирагатьче Габделмәҗид бине Хәбибулла Енгулатовга, һәр икәүнең әүвәл никахлары	Кыз тарафындан вәли-вәкил атасы Садреддин бине Әбушаһман Сакаев, кияү киндесе кабул итде, кызның ризалык шаһидлары: Малушный иленең Ризван Хөррәмша углы Сакаев, шаһид сани Малушный иленең Нигъмәтулла Рәхмәтулла углы	Мәһәре мөсәмма 150 сум тәмам еткән. Мәзкүр мәһәргә мәзкүр вәли язу белмәдәге сәбәбле, аның соравы илән Малушный иленең *Сәйфулла Мортаза углы кулым куйдым*	Малушный мәсҗиденең имамы мулла Нигъмәтулла Енгулатовның әмере илән хөтбә укыб гакыд кылдырдым. *Тамбов губернасы Шач өязе Алушна иле мәхәллә имамы мулла Мөхәммәд-Галим Габдулла углы Тюменев*
4	Ноябрьнең 11 нче көнендә, кияү 24 яшендә, кыз 18 яшендә	Тамбов губернасы Әҗе иленең Габделнасыйр бине Рәхмәтулла Танташев кызы Фатыйма туташны никахландырылды Ялатма өязе Багданов карьясенең мишәр таифәсендән зирагатьче Хәмзә бине Хәбибулла Ширинскийгә, һәр икәүнең әүвәл никахлары	Кыз тарафындан вәли-вәкил улды атасы Габделнасыйр бине Рәхмәтулла Танташев, кияү киндесе кабул итде, кызның ризалык шаһидлары: Багданов иленең Мөхәммәд-Шәриф Тимер-Булат углы Крымский, шаһид сани Багданов иленең Мөхәммәд-Шакир Рамазан углы Ширинский	Мәһәре мөсәмма 60 сум тәмам еткән, килен бер тун насиягә калды кияү зиммәсендә. Мәзкүр вәли мәзкүр мәһәргә *Габделнасыйр Рәхмәтулла углы кулым куйдым*	Малушный мәсҗиденең имамы мулла Нигъмәтулла Енгулатовның әмере илән хөтбә укыб гакыд кылдырдым. *Алушна мәсҗиденең имамы мулла Мөхәммәд-Галим Габдулла углы Тюменев*

Малушный мәсҗиденең имамының загыф әл-бәсыр булуы җәһәтендән вә һәм соравы өчен
Алушна мәсҗиденең имамы мулла Мөхәммәд-Галим Габдулла углы Тюменев әл-имза кылдым

О бракоразводах в 1902 году

Өченче «фасыл» 1902 нче елда талак һәм хәлегъләрне язар өчен

Рәкым	Фиркать улынган ир илә хатын һәм ата вә бабаларының исемләре вә фамилияләре. Хәлегъ сурәтендә гакыд идүчеләренең имзалары. Бәдәле хәлегъ ниндәй шәйләр идеге. Бәдәле хәлегъне алган кемсәнәнең имзасы	Ни сәбәбдән талак яки хәлегъ булган, ничәнче мәртәбә фиркатьләре	Шаһидларның һәм аталарының исемләре вә куллары. Кайдагы кешеләр идеге	Каю айда һәм айның ничәнче көнендә талак яки хәлегъ булган	Каю имам хозурында талак булган. Хәлегъ сурәтендә каю имам гакыд йөрткән

Об умерших в 1902 году

Дүртенче «фасыл» 1902 нче елда үлгәнләрне язар өчен

Ир	Хатын	Мәетнең исеме	Каю айда вә ничәнче көндә вафат	Ата вә бабасының исеме, әгәр дә булса һәм фамилиясе	Мәетнең яше	Ниндәй рәнҗү	Кайда мәдфүн
—	1	Газизә	гыйнварның 1 нче көнендә	атасы Гыйсмәтулла бине Бикбай Ширинский, анасы Сабира бинте Җәмшит	1 айлык	мәраз ютәл зәхмәте илән булды	Бахданов зиярәтендә дәфен улынды
1	—	Әбушаһман	мартның 9 нда	атасы Бикташ Сакаев, анасы Хәдичә	73 яшендә	мәраз әҗәле мөкаддәр илән булды	Малушный зиярәтендә дәфен улынды
2	—	Туктар	мартның 21 ндә	атасы зирагатьче Мортаза Семенеев, анасы Һаҗирә	82 яшендә	мәраз әҗәле мөкаддәр илән булды	Караавыл зиярәтендә дәфен улынды
—	2	Гайниҗамал	апрельнең 7 сендә	атасы зирагатьче Хөсәен бине Әбушаһман Сакаев, анасы Хөсниҗамал бинте Нигъмәтулла Беглов	6 айлык	мәраз сәнчү зәхмәте илән булды	Малушный зиярәтендә дәфен улынды
3	—	Мөхәммәд-Фатих	майның 9 нда	атасы Хәбибулла бине Хөррәмша Енгулатов, анасы Гөлсәгыйдә	7 айлык	мәраз кызамык зәхмәте илән булды	Малушный зиярәтендә дәфен улынды
—	3	Гайшә	майның 26 нда	атасы Җәмшит Кудояров, анасы Мөгълифә Енгулатов	61 яшендә	мәраз әҗәле мөкаддәр илән булды	Малушный зиярәтендә дәфен улынды
4	—	Әхмәд-Кәмил	июльнең 23 ндә	атасы Хөсәен бине Җәгъфәр Ширинский, анасы Мәрьям бинте Бәхтияр	7 айлык	мәраз ютәл зәхмәте илән булды	Багданов зиярәтендә дәфен улынды
5	—	Җәгъфәр	сентябрьнең 19 нда	атасы Әхмәд Ширинский	90 яшендә	мәраз әҗәле мөкаддәр илән булды	Багданов зиярәтендә дәфен улынды
—	4	Гайшә	сентябрьнең 20 ндә	атасы Габдулла бине Галинбик Урманов, анасы Шәрифә	35 яшендә	мәраз ютәл зәхмәте илән булды	Малушный зиярәтендә дәфен улынды
6	—	Мөхәммәд-Сафа	октябрьнең 12 сендә	атасы Мөхәммәд-Шакир бине Яһүдә Беглов, анасы Гайшә Искәндәр кызы	8 айлык	мәраз сәнчү зәхмәте илән булды	Караавыл зиярәтендә дәфен улынды

Дүртенче «фасыл» 1902 нче елда үлгәнләрне язар өчен

Ир	Хатын	Мәетнең исеме	Каю айда вә ничәнче көндә вафат	Ата вә бабасының исеме, әгәр дә булса һәм фамилиясе	Мәетнең яше	Ниндәй рәнҗү	Кайда мәдфүн
7	—	мулла Нигъмәтулла	декабрьнең 29 нда	атасы мулла Һашим Енгулатов, анасы Хафизә	95 яшендә	мәраз әҗәле мөкаддәр илән булды	Малушный зиярәтендә дәфен улынды
Дәфен кылдым. Иванково иленең имамы мулла Мөхәммәд-Шәриф Кашаев							
Малушный мәсҗеденең имамының загыф әл-бәсыр җәһәтендән вә һәм соравы өчен Алушна мәсҗеденең имамы мулла Мөхәммәд-Галим Габдулла углы Тюменев әл-имза кылдым							

Бу урында соралган нәрсәләрнең җавабларны, мәхәлләдә хәдәмәт идүче указлы кемсәләр, декабрьнең ахыр көнендә, һәрберсене үзенең тиешле графаларыны языб куйсынлар. Әмма соралган нәрсәдән бәгъзылары улмаз исә, ул графа ачык хәленчә калыр. Җавабларны дөрест күр гизеб ахырында кул куйсынлар										
Мәсҗид хозурында улан имам вә мөәзинләрнең исем вә фамилияләре һәм туган еллары язылыр	Указларының ел вә число һәм номерлары, ушандак утвердить иделгән дәрәҗәләре язылыр	Галиме тәхәссыл иткән урыннары, остазлары язылыр	Бу метрика вирелгән авылның низам кашында улан иseme һәм мөселманча улан иseme язылыр	Бу мәсҗидкә караган авыллар улса, анларның исемләре һәм бу мәсҗид улан авылга ничә чакрым идекләре язылыр	Бу мәсҗидне салырга кайсы мәхкәмә тарафыңдан, каю ел вә число вә каю номер илә рөхсәт вирелгән документлар кем кулында сакланадыр	Бу мәсҗид улган авылда һәм әгәр караган авылларның һәрберендә улан җан хисабы		Бу авыл каю волостьда, ничәнче ыстанда һәм ничәнче участка земский начальнигы карамакда		
						ирләр	хатынлар	волость яки ыстаница	ыстан	участка
Имам Мәсҗид хозурында имам мулла Нигъмәтулла бине мулла Һашим Енгулатов		Казанда Байморад хәзрәтнең мәдрәсәсендә	Малушный	Бу мәсҗидкә караган авыллар		Малушный да ирләр 98	хатынлар 89	Ново-сельский волость	1 нче ыстан	2 нче участка
Имам				Караавыл дигән 3 чакрым		Караавылда ирләр 92	хатынлар 84			
Мөәзин				дәха да Багданов дигән 6 чакрым		Багдановда ирләр 50	хатынлар 45			

ЦГИА РБ. Ф. И-295, оп. 9, д. 682